PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

BADIIY ASARDA MUALLIF POZITSIYASI VA KITOBXON TALQINI: ADABIYOT NAZARIYASINING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Xo‘jayeva Mohinur Tulqinovna
E-mail: mokh.khujaeva@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.23302480

Annotatsiya

Ushbu maqolada badiiy asarda muallif pozitsiyasi va kitobxon talqinining o‘zaro munosabati adabiyot nazariyasining muhim muammolaridan biri sifatida tahlil qilinadi. Muallif pozitsiyasining bevosita va bilvosita ifodalanishi, hikoyachi obrazi, badiiy tafsilotlar, ramzlar hamda kompozitsion yechimlarning matn mazmunini shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, kitobxonning estetik tajribasi va matnni talqin qilish jarayonidagi faolligi germenevtik, narratologik va semiotik yondashuvlar asosida izohlanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi muallif tomonidan shakllantirilgan badiiy mazmun bilan kitobxon talqini o‘rtasidagi munosabatning nazariy mezonlarini aniqlashdan iborat.

Kalit so‘zlar: muallif pozitsiyasi, kitobxon talqini, badiiy matn, hikoyachi, narratologiya, germenevtika, semiotika, badiiy obraz, estetik idrok, matn semantikasi.

Kirish

Badiiy asar murakkab estetik hodisa bo‘lib, uning mazmuni faqat voqealar tizimi yoki obrazlar yig‘indisi bilan belgilanmaydi. Asarning g‘oyaviy-estetik yaxlitligi muallif pozitsiyasi, bayon usuli, kompozitsion qurilish, badiiy til va kitobxonning matnni idrok etish jarayoni bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababli muallif va kitobxon munosabati adabiyot nazariyasida doimiy ilmiy qiziqish uyg‘otadigan masalalardan biridir.

Muallif pozitsiyasi ijodkorning tasvirlanayotgan voqelik, qahramonlar va ijtimoiy-ma’naviy muammolarga munosabatini ifodalaydi. Biroq bu munosabat har doim ham bevosita bayon qilinmaydi. Ayrim asarlarda muallif qarashlari hikoyachi nutqi, qahramonlar o‘rtasidagi ziddiyat, kinoya, ramziy detallar yoki voqealar yakuni orqali namoyon bo‘ladi. Shuning uchun muallifning shaxsiy qarashlarini asardagi har qanday fikr bilan aynanlashtirish metodologik jihatdan to‘g‘ri emas.

U. Eko matnni talqin qilishda kitobxon faolligiga alohida e’tibor qaratadi. V. Butning nazariy qarashlarida esa real muallif, matndan anglashiladigan muallif obrazi va hikoyachi o‘rtasidagi farqlar muhim o‘rin tutadi. Mazkur yondashuvlar badiiy asar mazmunini birgina muallif tarjimayi holiga tayanib izohlash o‘rniga, matnning ichki tuzilishi va badiiy vositalarini ham tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi [1; 2].

Tadqiqotning dolzarbligi muallif pozitsiyasi va kitobxon talqinini o‘zaro bog‘liq, biroq aynan bir hodisa bo‘lmagan jarayonlar sifatida o‘rganish zarurati bilan belgilanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda adabiyotshunoslikka oid ilmiy manbalarni o‘rganish, qiyosiy-nazariy tahlil, germenevtik talqin va narratologik yondashuvlardan foydalaniladi.

Tahlilning asosiy obyektini muallif pozitsiyasi, hikoyachi, badiiy matnning semantik imkoniyatlari hamda kitobxonning talqin jarayonidagi ishtiroki tashkil etadi.

Germenevtik yondashuv matn mazmunini uning qismlari va yaxlitligi o‘rtasidagi munosabatda anglash imkonini beradi. Narratologik tahlil esa voqealarning kim tomonidan va qanday nuqtayi nazardan bayon qilinishini aniqlashga xizmat qiladi. Semiotik yondashuv badiiy belgilar, ramzlar va ma’no hosil qiluvchi munosabatlarni o‘rganishga yordam beradi.

Mazkur metodlar o‘zaro uyg‘unlashtirilib, muallif pozitsiyasining matnda namoyon bo‘lish shakllari hamda kitobxon talqinining chegaralari nazariy jihatdan ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda mustaqil empirik tajriba yoki statistik natijalar keltirilmaydi; xulosalar adabiyot nazariyasiga oid manbalar tahliliga asoslanadi.

Natijalar va muhokama

Muallif pozitsiyasining badiiy matnda namoyon bo‘lishi

Muallif pozitsiyasi badiiy asarning g‘oyaviy yo‘nalishini belgilovchi muhim unsurlardan biridir. U ijodkorning tasvirlanayotgan voqelikka munosabati, qahramonlar tanlovi, voqealar rivoji va badiiy tasvir vositalarini tashkil etishida namoyon bo‘ladi. Biroq muallif pozitsiyasini faqat asarda ochiq ifodalangan hukmlar orqali aniqlash mumkin emas. Ko‘pincha u matnning umumiy tuzilishi va unsurlari o‘rtasidagi munosabatlardan anglashiladi.

V. But tomonidan ishlab chiqilgan nazarda tutilgan muallif tushunchasi bu masalani izohlashda muhim nazariy ahamiyatga ega. Nazarda tutilgan muallif real ijodkorning o‘zi emas, balki kitobxon asarning uslubi, qadriyatlar tizimi, tasvirlash tamoyillari va boshqa xususiyatlari asosida shakllantiradigan muallif obrazidir [1]. Demak, badiiy asarni tahlil qilishda real muallifning tarjimayi holi bilan matndan anglashiladigan estetik pozitsiyani farqlash lozim.

Muallif pozitsiyasi, ayniqsa, hikoyachi va muallif o‘rtasidagi munosabatda murakkablashadi. Birinchi shaxs nomidan hikoya qilinadigan asarda bayon qiluvchi shaxsning fikrlari ijodkorning shaxsiy qarashlariga tenglashtirilmasligi kerak. Hikoyachi cheklangan bilimga ega bo‘lishi, voqealarni subyektiv baholashi yoki ayrim holatlarni noto‘g‘ri tushunishi mumkin. Bunday vaziyatlarda kitobxon matndagi qarama-qarshiliklar va ishoralarni tahlil qilib, hikoyachining nuqtayi nazari bilan asarning umumiy g‘oyaviy yo‘nalishi o‘rtasidagi farqni aniqlaydi.

Muallif pozitsiyasini belgilashda uchta mezon alohida ahamiyat kasb etadi: birinchisi — qahramonlar va voqealarning qanday tasvirlanishi; ikkinchisi — badiiy tafsilotlar, kinoya va ramzlarning vazifasi; uchinchisi — asar kompozitsiyasi va yakunining umumiy mazmun bilan munosabati. Ushbu mezonlar birgalikda qo‘llangandagina muallif pozitsiyasi haqida asosli xulosa chiqarish mumkin.

Kitobxon talqini va badiiy ma’noning shakllanishi

Kitobxon badiiy matnni shunchaki qabul qiluvchi emas, balki uning mazmunini anglash jarayonida faol ishtirok etuvchi subyektdir. Matndagi ishoralar, obrazlar, ramzlar va voqealar o‘rtasidagi yashirin aloqalarni aniqlash kitobxondan muayyan bilim, tajriba va estetik sezgirlikni talab qiladi.

U. Eko badiiy matnning ochiqligi masalasini yoritib, asar turli talqinlarga imkon berishi mumkinligini ko‘rsatadi. Biroq bu holat matnni istalgancha izohlash mumkinligini anglatmaydi. Talqin matnda mavjud belgilar, mazmuniy aloqalar va kompozitsion xususiyatlar bilan asoslanishi zarur [2].

Shu nuqtayi nazardan, kitobxon talqinining ikki muhim jihatini ajratish mumkin. Birinchisi, kitobxonning individual tajribasi, dunyoqarashi va estetik ehtiyojlari bilan bog‘liq. Ikkinchisi esa matnning o‘zi taqdim etadigan ma’noviy imkoniyatlar va cheklovlardan iborat. Mazkur ikki jihatning o‘zaro munosabati asarning turli kitobxonlar tomonidan turlicha anglanishiga sabab bo‘ladi.

Masalan, badiiy asarda takrorlanuvchi yo‘l obrazi bir vaziyatda qahramonning hayotiy tanlovini, boshqa vaziyatda esa izlanish yoki ruhiy o‘zgarishni anglatishi mumkin. Biroq bunday talqin asarning voqealari, obrazlar tizimi va til xususiyatlari bilan tasdiqlanishi lozim. Aks holda, ramzga yuklangan ma’no matnning mazmuniy asosidan uzilib qoladi.

J. Kullerning strukturaviy poetikaga oid qarashlari ham adabiy asarni alohida belgilar yig‘indisi sifatida emas, balki ma’no hosil qiluvchi munosabatlar tizimi sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi [3]. Bunday yondashuv kitobxon talqinini shaxsiy taassurot darajasidan tahliliy va dalillangan xulosalar darajasiga olib chiqadi.

Muallif va kitobxon munosabatining nazariy chegaralari

Muallif pozitsiyasi va kitobxon talqini o‘rtasidagi munosabatni tushunishda ikki chekka yondashuvdan saqlanish lozim. Birinchi yondashuv asarning mazmunini faqat muallifning shaxsiy niyati bilan izohlashga moyil bo‘ladi. Ikkinchi yondashuv esa kitobxon talqinini mutlaqo erkin jarayon sifatida ko‘radi. Har ikkala holatda ham badiiy matnning mustaqil estetik tuzilishi yetarlicha hisobga olinmasligi mumkin.

Badiiy asarning mazmuni muallif tomonidan tashkil etilgan til, obrazlar, voqealar va kompozitsiya orqali namoyon bo‘ladi. Kitobxon ushbu unsurlarni o‘z bilim va tajribasi asosida anglaydi. Shuning uchun talqin muallifning ehtimoliy niyatini aniqlash bilangina cheklanmaydi, ayni paytda matnning o‘zida mavjud bo‘lgan dalillarni izchil tahlil qilishni ham talab etadi.

V. Butning muallif obrazi va hikoyachi haqidagi qarashlari hamda U. Ekoning kitobxon ishtirokiga doir nazariyasi o‘zaro qiyoslanganda, muallif va kitobxon munosabatini bir tomonlama jarayon sifatida izohlash yetarli emasligi ko‘rinadi [1; 2]. Muallif badiiy matnning estetik tuzilishini yaratadi, matn esa kitobxon uchun muayyan talqin imkoniyatlarini yuzaga chiqaradi. Kitobxon ushbu imkoniyatlarni tahlil qilish orqali asarning mazmuniy qatlamlarini ochadi.

Mazkur munosabatni quyidagi nazariy model orqali ifodalash mumkin:

Muallifning ijodiy qarashlari → badiiy matnning estetik tuzilishi → kitobxonning matnga asoslangan talqini.

Ushbu model sababiy jarayonning barcha murakkabliklarini qamrab olmasa-da, tahlilning asosiy bosqichlarini farqlashga yordam beradi. Muallif qarashlari matnda bevosita yoki bilvosita namoyon bo‘ladi; matn esa o‘zining til va kompozitsion xususiyatlari orqali talqin imkoniyatlarini belgilaydi. Kitobxonning vazifasi ushbu imkoniyatlarni matndan dalillar keltirgan holda asoslashdan iborat.

Zamonaviy adabiyotshunoslik uchun ahamiyati

Muallif pozitsiyasi va kitobxon talqini muammosini zamonaviy nazariy yondashuvlar asosida o‘rganish badiiy asarni ko‘p qatlamli estetik hodisa sifatida tushunishga yordam beradi. Narratologiya hikoyachi, nuqtayi nazar va bayon usulini aniqlashga xizmat qilsa, germenevtika mazmunni anglash jarayonini, semiotika esa belgilar va ramzlarning ma’no hosil qilishdagi vazifasini izohlash imkonini beradi.

Ushbu yondashuvlarni birgalikda qo‘llash, ayniqsa, murakkab kompozitsiyaga ega, ramziy ifodalar ko‘p uchraydigan yoki ishonchsiz hikoyachi orqali bayon qilinadigan asarlarni tahlil qilishda samaralidir. Bunda muallifning shaxsiy qarashlari, hikoyachining munosabati va kitobxonning talqini o‘zaro farqlanadi, ayni paytda ular o‘rtasidagi aloqalar ham hisobga olinadi.

Tahlil natijasida muallif pozitsiyasi va kitobxon talqinini o‘zaro bog‘liq uchta qatlamda o‘rganish mumkinligi asoslanadi: **matnning g‘oyaviy-estetik yo‘nalishi, ma’no hosil qiluvchi badiiy vositalar va kitobxonning dalillangan talqini.** Bu tasnif mazkur maqolada nazariy tahlilni tizimlashtirish uchun taklif etilmoqda; u barcha adabiy asarlar uchun yagona va o‘zgarmas tasnif sifatida qaralmaydi.

Xulosa

Badiiy asarda muallif pozitsiyasi va kitobxon talqini o‘zaro aloqador, biroq mazmunan farqlanuvchi adabiy-estetik hodisalardir. Muallif pozitsiyasi asarning g‘oyaviy yo‘nalishi, obrazlar tizimi, hikoya qilish usuli va kompozitsion qurilishida namoyon bo‘ladi. Kitobxon talqini esa matnning mazmuniy imkoniyatlarini anglash, badiiy belgilar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash va o‘z xulosalarini matn dalillari bilan asoslash jarayonida shakllanadi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, muallifni hikoyachi bilan aynanlashtirish yoki kitobxon talqinini cheksiz erkin jarayon sifatida tushunish badiiy matnning murakkab tabiatini to‘liq ochib bera olmaydi. Shu sababli asarni o‘rganishda muallif pozitsiyasi, matnning ichki tuzilishi va kitobxonning estetik idroki birgalikda tahlil qilinishi lozim.

Maqolada taklif etilgan nazariy yondashuv muallif pozitsiyasini matndagi g‘oyaviy-estetik belgilar orqali aniqlash, kitobxon talqinini esa matn bilan asoslangan xulosalar asosida baholashga yo‘naltirilgan. Ushbu yondashuv o‘zbek adabiyotshunosligida badiiy asar tahlilini chuqurlashtirish, hikoyachi va muallif munosabatini aniqlashtirish hamda turli talqinlarning ilmiy asoslanganligini tekshirish uchun nazariy-metodologik ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Booth, W. C. The Rhetoric of Fiction. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1983. DOI: https://doi.org/10.7208/chicago/9780226065595.001.0001.
2. Eco, U. The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts. Bloomington: Indiana University Press, 1979.
3. Culler, J. Structuralist Poetics: Structuralism, Linguistics and the Study of Literature. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1975.
4. Pisanty, V. From the Model Reader to the Limits of Interpretation. Semiotica. 2015. Vol. 206. P. 37–61. DOI: https://doi.org/10.1515/sem-2015-0014.
5. Sully, J. Implied Author/Reader. In: The Encyclopedia of Literary and Cultural Theory. Wiley, 2010. DOI: https://doi.org/10.1002/9781444337839.wbelctv1i002.